অধ্যায় ৩ ঃ বেদান্ত দর্শনৰ পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ বেদান্তৰ উৎপত্তি আৰু ক্রমবিকাশ

৩.৪ অদ্বৈত বেদান্ত দর্শনৰ বিভিন্ন বিষয়বস্তুৰ চমু আভাস

- ৩.৪.১ জ্ঞানতত্ত্ব
- ৩.৪.২ ব্রহ্মতত্ত্ব
- ৩.৪.৩ জগততত্ত্ব
- ৩.৪.৪ মায়াতত্ত্ব
- ৩.৪.৫ ঈশ্বৰতত্ত্ব
- ৩.৪.৬ জীৱতত্ত্ব
- ৩.৪.৭ মোক্ষতত্ত্ব

৩.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৬ অধিক জানিবলৈ

৩.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৩.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- বেদান্ত শব্দৰ অর্থ জানিব পাৰিব
- বেদান্ত দর্শনৰ উৎপত্তি আৰু ক্রমবিকাশ সম্পর্কে অৱগত হ'ব
- জ্ঞানতত্ত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- ব্রহ্মৰ স্বৰূপ তথা জগত সৃষ্টিৰ ক্ষেত্রত ব্রহ্মৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- অদ্বৈতবেদান্তত মায়াবাদৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- ঈশ্বৰতত্ত্বৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- জীৱৰ মুক্তিৰ সম্পর্কে জানিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

বেদৰ জ্ঞানকাণ্ডৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মহর্ষি বাদৰায়ণে 'ব্রহ্মসূত্র' নামৰ গ্রন্থখন ৰচনা কৰি বেদান্ত দর্শনৰ ভেটি ৰচনা কৰে। বাদৰায়ণে উপনিষদৰ মূল তত্ত্বসমূহ সংগ্রহ কৰি প্রথমবাৰৰ

বাবে শৃঙ্খলাবদ্ধভাৱে 'ব্রহ্ম-সূত্র' নামৰ গ্রন্থখন ৰচনা কৰে। যথার্থজ্ঞানৰ জৰিয়তে এই সংসাৰখনৰ পৰা যে মুক্তি লাভ কৰিব পাৰি তাকেই বেদান্তদর্শনে যুক্তিৰে বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাইছে। 'ব্রহ্মসূত্র' গ্রন্থখনৰ ওপৰত বিভিন্ন দার্শনিক পণ্ডিতে ভাষ্য লিখি নিজা নিজা মতবাদ প্রকাশ কৰে। এই মতবাদৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভিন্ ভিন্ বেদান্ত সম্প্রদায়ৰ সৃষ্টি হয়। তাৰ ভিতৰত মুখ্য সম্প্রদায়সমূহ হৈছে— শঙ্কৰাচার্য্যৰ অদ্বৈতবাদ, ৰামানুজৰ বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ, মধ্বাচার্য্যৰ দ্বৈতবাদ, নিম্বার্কাচার্য্যৰ দ্বৈতাদ্বৈতবাদ আৰু বল্লভাচার্য্যৰ শুদ্ধাদ্বৈতবাদ।

মীমাংসা আৰু বেদান্ত এই দুয়োটা দার্শনিক সম্প্রদায়ে একেখন বেদৰে দুটা অংশক (কর্মকাণ্ড আৰু জ্ঞানকাণ্ড) পৃথক পৃথকভাৱে আলোচনা কৰি দেখুৱাইছে। গতিকে এই দুয়োটা দার্শনিক সম্প্রদায়কে সমানতান্ত্রিক দার্শনিক সম্প্রদায় হিচাপেও গণ্য কৰা হয়। দুয়োটা সম্প্রদায়ৰে বিষয়বস্তু অধ্যয়ন কৰিলে এটা কথা স্পষ্টহৈ পৰে যে কর্ম আৰু জ্ঞানৰ সমন্বয়তে পৰমার্থ লাভ হয়। প্রকৃততে মীমাংসা দর্শনক বেদান্তদর্শনৰ আৰম্ভণি বুলি ক'ব পাৰি। বেদান্তক জানিবলৈ হ'লে মীমাংসাৰ জ্ঞান অপৰিহার্য্য।

অদ্বৈত বেদান্তৰ মুখ্য দার্শনিক হ'ল শঙ্কৰাচার্য্য। তেওঁ বিভিন্ন উপনিষদ তথা ব্রহ্মসূত্রৰ ওপৰত ভাষ্য ৰচনা কৰে। শঙ্কৰাচার্য্যই উপনিষদ আৰু ব্রহ্মসূত্র গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰি ব্রহ্মৰ সৈতে জীৱ আৰু জগতৰ সম্বন্ধ সম্পর্কে এটি যথার্থ গ্রহণযোগ্য সিদ্ধান্তত উপনীত হয়। এই সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গৈ তেওঁ 'মায়া' নামৰ মৌলিক তত্ত্বৰ অৱতাৰণা কৰে। এই মায়াতত্ত্বৰ জৰিয়তে তেওঁ ব্রহ্মৰ অদ্বৈত লক্ষণ আৰু ব্রহ্মৰ সৈতে জীৱ আৰু জগতৰ সম্বন্ধ যে কেৱল যথার্থ সেইটো প্রতিপন্ন কৰে। বাদৰায়ণৰ ব্রহ্মসূত্রক ভিত্তি কৰি অদ্বৈতবাদ প্রতিপন্ন কৰিবলৈ যাওঁতে তেওঁ যি মায়াতত্ত্বৰ অৱতাৰণা কৰিছে তাৰ বাবে তেওঁ শ্রুতিৰ সমর্থন লৈছিল। অদ্বৈত বেদান্তৰ মূল বক্তব্য হ'ল— 'ব্রহ্ম সত্যং জগন্মিথ্যা জীৱো ব্রহ্মৈৱ নাপৰঃ' অর্থাৎ ব্রহ্ম একমাত্র সত্য, জগত মিছা, জীৱ ব্রহ্মস্বৰূপ, জীৱ ব্রহ্মৰ পৰা ভিন্ন নহয়।

এই অধ্যায়ত বেদান্ত দর্শনৰ উৎপত্তি, অদ্বৈতবেদান্ত দর্শনৰ বিভিন্ন তত্ত্ব— মায়া, ব্রহ্ম, জগত, জীৱ, ঈশ্বৰ আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

৩.৩ বেদান্তৰ উৎপত্তি আৰু ক্রমবিকাশ

শাব্দিক অর্থত 'বেদান্ত'ৰ অর্থ হ'ল 'বেদৰ অন্ত' বা 'বেদৰ শেষভাগ'। বেদৰ অন্তভাগ হ'ল উপনিষদ। উপনিষদৰ প্রমাণেই হ'ল বেদান্ত (বেদান্তো নামো উপনিষদ প্রমাণম্)। বৈদিক সাহিত্যৰ চাৰিটা ভাগৰ ভিতৰত উপনিষদসমূহ আটাইতকৈ শেষত ৰচিত কাৰণে এইবোৰক বেদান্ত বোলা হয়। অৱশ্যে বৈদিক চিন্তাধাৰাৰ পূর্ণ বিকাশ উপনিষদতে লক্ষ্য কৰা যায় বাবেও উপনিষদক বেদান্ত আখ্যা দিয়া হয় বুলি কিছুমান পণ্ডিতে মত দাঙি ধৰে।

বেদান্তৰ আন এটা নাম হৈছে উত্তৰ-মীমাংসা। তর্কৰ মাধ্যমত যি শাস্ত্রৰ জৰিয়তে উপনিষদক বোধগম্য কৰি তোলা হয় তাকে উত্তৰ মীমাংসা বা বেদান্ত বুলি কোৱা হয়।

মহর্ষি বাদৰায়ণে পোনপ্রথমবাৰৰ বাবে উপনিষদৰ বিভিন্ন তত্ত্বসমূহ শৃঙ্খলাবদ্ধ কৰি এক ঐক্যসূত্র নির্ণয়ৰ প্রচেষ্টাৰে 'ব্রহ্মসূত্র' ৰচনা কৰে। ইয়াৰ মুখ্য আলোচ্য বিষয় হ'ল ব্রহ্মজিজ্ঞাসা। উপনিষদ, ভগৱদ্‌গীতা আৰু ব্রহ্মসূত্র আৰু ইয়াৰ ভাষ্যগ্রন্থসমূহ হ'ল বেদান্তদর্শনৰ মূল ভিত্তি। ইয়াক একেলগে 'প্রস্থানত্রয়' বুলি কোৱা হয়।

'উপনিষদত বৈদিক চিন্তাধাৰাৰ পূর্ণবিকাশ ঘটিছে'— এই কথাষাৰি এই অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰা হৈছে। ঋগ্‌বেদতে 'বেদান্ত'ৰ বীজ নিহিত হৈ থকা দেখা যায়। আনহাতে, অদ্বৈতবাদৰো মূল ঋগ্‌বেদ। ঋগ্‌বেদত বিভিন্ন মন্ত্রত একাধিক দেৱতাৰ স্তুতি কৰা হৈছে। অৱশ্যে যেতিয়াই যিগৰাকী দেৱতাৰ স্তুতি কৰা হৈছে, তেতিয়াই সেই গৰাকী দেৱতাক পৰম দেৱতা হিচাপে অভিহিত কৰা হৈছে আৰু প্রত্যেক দেৱতাৰ মাজতে অন্যান্য দেৱতাসকলো আশ্রিত— এই কথা মন্ত্রত উল্লেখ কৰা হৈছে। ম্যাক্সমূলাৰৰ মতে বেদৰ দেৱতাতত্ব বহু ঈশ্বৰবাদ নহয়, এক পৰমসত্তাত বহু দেৱতাৰ মিলনহে। অর্থাৎ ঋত্বিকসকলে একে বস্তুকে বহুতো নামেৰে কল্পনা কৰি লৈ যজ্ঞ সম্পাদন কৰি থাকে। দৰাচলতে জগতৰ সকলো বস্তুতে এক চৈতন্য সত্তাৰ অস্তিত্ব বিৰাজমান। এয়াই হ'ল অদ্বৈতবাদৰ মূল কথা। সকলো দেৱতা এক অবিনাশী মহাশক্তিৰ বিকাশ এই কথা ঋগ্‌বেদৰ ৪/৫৮/১১ সূক্তত স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰা হৈছে। আন কিছুমান মন্ত্রত কোৱা হৈছে— দেৱতাগণ একেটা শক্তিৰ বিভিন্ন বিকাশ, বিভিন্ন ৰূপ, বিভিন্ন আকাৰ। সমস্ত বিশ্বজগত এক পৰমসত্তাত বিধৃত— এই কথাও ঋগ্‌বেদতে উল্লেখ আছে।

যদিও বেদত উপনিষদীয় চিন্তাধাৰাৰ বীজ নিহিত আছে বুলি কোৱা হয়, তথাপি কিন্তু এটা কথা লক্ষণীয় যে বেদত কোনো সুবিন্যস্ত উপনিষদীয় চিন্তাধাৰা লক্ষ্য কৰা নাযায়। বেদত যি সর্বব্যাপী পৰমসত্তাৰ ধাৰণা দেখা যায়, সি উপনিষদত যুক্তিতর্কৰ মাধ্যমেৰে আলোচিত হৈ এটা সুস্পষ্ট, সুবিন্যস্ত দার্শনিক মতবাদ হিচাপে গঢ় লৈ উঠিছে। এই পৰমসত্তাকেই উপনিষদত কেতিয়াবা ব্রহ্ম, কেতিয়াবা আত্মা, কেতিয়াবা ঈশ্বৰ, কেতিয়াবা সৎ হিচাপে অভিহিত কৰা হৈছে। বিভিন্ন উপনিষদত ব্রহ্মৰ বর্ণনা কৰা দেখা যায়। ব্রহ্ম আদি-অন্তহীন, দেশাতীত, কালাতীত, সনাতন। 'ব্রহ্মৰ পৰাই জগতৰ উৎপত্তি হৈছে', 'ব্রহ্ম সঁচাই জগতস্রষ্টা নে জগত মায়া', 'ব্রহ্মই একমাত্র সত্য নে?', 'কেৱল' নির্গুণ ব্রহ্মৰহে অস্তিত্ব আছেনে?' ইত্যাদি বিষয়ৰ বিভিন্ন ব্যাখ্যা উপনিষদত পোৱা যায়। ব্রহ্মসূত্র গ্রন্থত ইয়াৰ যথার্থ নিৰূপণ কৰিবলৈ বাদৰায়ণে চেষ্টা কৰা দেখা যায় যদিও গ্রন্থখন সূত্রাকাৰত সংক্ষিপ্ত হোৱা বাবে বিভিন্ন দার্শনিকে ব্রহ্মসূত্রৰ ওপৰত ভাষ্য লিখে। এই ভাষ্যবোৰৰ ভিতৰত শঙ্কৰাচার্য্য আৰু ৰামানুজৰ ভাষ্য বিশেষভাৱে প্রসিদ্ধ। শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে সৃষ্টি মিছা, ব্রহ্ম জগতস্রষ্টা নহয়। শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতবাদ 'অদ্বৈতবাদ' নামে পৰিচিত।

জানি থোৱা ভাল

ক) উপনিষদৰ বিক্ষিপ্ত তথ্যসমূহ সংগ্রহ কৰি শৃঙ্খলাবদ্ধৰূপে সর্বপ্রথম বাদৰায়ণে তেওঁৰ ব্রহ্মসূত্র গ্রন্থত দাঙি ধৰি বেদান্ত দর্শনৰ পাতনি মেলে। ইয়াৰ পাছত আচার্য্য গৌড়পাদে ব্রহ্মসূত্রৰ ব্যাখ্যা কৰি বেদান্ত দর্শনক অদ্বৈত-

বেদান্ত হিচাপে এটা সম্প্রদায়ভুক্ত কৰে। ব্রহ্মসূত্রৰ উপৰিও তেওঁ অদ্বৈতবাদৰ ভিত্তিস্বৰূপ মাণ্ডুক্য উপনিষদৰ ওপৰত ভাষ্য লিখে। ইয়াকেই গৌড়পাদ কাৰিকা বা মাণ্ডুক্য কাৰিকা বোলে। গৌড়পাদ দর্শনৰ মূল তত্ত্বটোক 'অজাতিবাদ' বোলা হয়। 'অজাতি' শব্দৰ অর্থ হ'ল যি সৎ তাৰ কোনো বিকাৰ নহয়, অর্থাৎ তাৰ পৰা কোনো সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে।

খ) শঙ্কৰাচার্য্যক অদ্বৈতবেদান্ত দর্শনৰ মুখ্য দার্শনিক হিচাপে গণ্য কৰা হয়। যদিও শঙ্কৰাচার্য্যৰ আগতে গৌড়পাদে অদ্বৈতবাদৰ পাতনি মেলে, তথাপি পৰম সত্তা ব্রহ্মাৰ সৈতে জীৱ আৰু জগতৰ সম্বন্ধ সম্পর্কে সমস্যাটোৰ নিষ্পত্তি হোৱা নাছিল। শঙ্কৰাচার্য্যই নিজস্ব বিশ্লেষণ তথা যুক্তি-বিচাৰৰ দ্বাৰা বিৰোধীপক্ষৰ মতবোৰ খণ্ডন কৰি এটি যথার্থ গ্রহণযোগ্য সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছিল।

গ) বেদান্ত দর্শনৰ মূলগ্রন্থ 'ব্রহ্মসূত্র'ৰ অন্যান্য নামবোৰ হ'ল— শাৰীৰক সূত্র, বেদান্ত সূত্র, শাৰীৰক মীমাংসা, উত্তৰ মীমাংসা। এই গ্রন্থখনত ৫৫৫টা সূত্র আছে। গ্রন্থখন চাৰিটা অধ্যায়ত বিভক্ত। প্রত্যেকটো অধ্যায় ৪টা পাদত বিভক্ত। প্রত্যেকটো পাদ আকৌ কেইবাটাও 'অধিকৰণ'ত বিভক্ত। অধিকৰণবোৰৰ প্রত্যেকতে পাঁচোটা অঙ্গ আছে। এই গ্রন্থত বাদৰায়ণে পৰমাত্মা বা ব্রহ্মকেই একমাত্র অদ্বিতীয় পৰম অস্তিত্ব বুলি প্রতিপন্ন কৰিছে। ব্রহ্মসূত্রৰ মুখ্য ভাষ্যকাৰসকল হ'ল— শঙ্কৰাচার্য্য, ৰামানুজাচার্য্য, মধ্বাচার্য্য, নিম্বার্কাচার্য্য, বল্লভাচার্য্য।

৩.৪ অদ্বৈতবেদান্ত দর্শনৰ বিভিন্ন বিষয়বস্তুৰ চমু আভাস

এই অংশত আপুনি অদ্বৈতবেদান্তৰ বিভিন্ন বিষয়বস্তু অর্থাৎ জ্ঞানতত্ত্ব, ব্রহ্মতত্ত্ব, জগততত্ত্ব, মায়াতত্ত্ব, ঈশ্বৰতত্ত্ব, জীৱতত্ত্ব, মোক্ষতত্ত্ব আদিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৩.৪.১ জ্ঞানতত্ত্ব

অদ্বৈত বেদান্তদর্শনত জ্ঞান হৈছে মন বা অন্তঃকৰণে নিজৰ বৃত্তিৰ দ্বাৰা সংগঠিত কৰা আৰু আত্মাৰ জ্যোতিৰে প্রভাসিত হোৱা বিষয়ৰ গুণৰাশি। জ্ঞাতা হ'ল অহঙ্কাৰাশ্রিত মন। মনৰ **বৃত্তি** অনুসৰি জ্ঞান হয়। জ্ঞানৰ বাবে এটা প্রক্রিয়া আৰু এটা বিষয়ৰ প্রয়োজন। মন ব্যক্তি বিশেষে ভিন্ন বা জ্ঞানো ব্যক্তি বিশেষে ভিন্ন হয়। ব্যক্তিৰ অতীত কর্মৰ ওপৰতে ইয়াৰ ব্যাপকতা নির্ভৰ কৰে। এয়াই হৈছে জ্ঞাতা, জ্ঞেয় আৰু চেতনাৰ সমষ্টিত উৎপন্ন হোৱা বৌদ্ধিক জ্ঞানৰ **প্রক্রিয়া**। এই জ্ঞানত উদ্দেশ্য-বিধেয় জড়িত, গতিকে দ্বন্দ্বাত্মক। উদ্দেশ্য একমাত্র সৎ বা পৰমসত্তা। কিন্তু মনে তাক নিজৰ বৃত্তি অনুসৰি কিছুমান গুণৰ দ্বাৰা নির্ণয় কৰি তোলে, যদিও প্রকৃততে সি সেইটো নহয়।

জ্ঞান প্রক্রিয়াত জ্ঞানৰ সৈতে জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয় বা বিষয়ৰ অনিবার্য সম্বন্ধ থকা বুলি শঙ্কৰাচার্য্যই স্বীকাৰ কৰে। জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত কোনো পৰম সত্য বোলা কথা

থাকিব নোৱাৰে বা সম্পূৰ্ণ মিথ্যা বোলা কোনো কথা নাই। জ্ঞান মানেই বিষয় জড়িত। গতিকে সত্য আৰু মিথ্যা দুয়োটাই আপেক্ষিক।

শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে অধ্যাসেই অবিদ্যা। এই অবিদ্যাই ভ্রমৰ সৃষ্টি কৰে। জৰী এডালক সাপ বুলি ভবাটো যিদৰে **অধ্যাস**ৰ ফলত উৎপন্ন হোৱা এটা ভ্রম, সেইদৰে সকলোবোৰ বৌদ্ধিক জ্ঞানেই অধ্যাসৰ ফলত উৎপন্ন হোৱা এটা ভ্রম। এই অধ্যাসেই হৈছে বন্ধনৰ মূল কাৰণ। আত্মাৰ স্বৰূপ হৈছে যথার্থ জ্ঞান। গতিকে বৌদ্ধিক জ্ঞান আতৰ নকৰিলে যথার্থ জ্ঞানৰ স্বৰূপ উদ্ভাসিত হ'ব নোৱাৰে। শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে সামগ্রিক চেতনা বা অনুভূতিয়েই হৈছে যথার্থ জ্ঞান। যথার্থ জ্ঞান কেতিয়াও দ্বন্দ্বাত্মক হ'ব নোৱাৰে। দৰাচলতে জ্ঞানেই হৈছে আত্মা। গতিকে আত্মা বা ব্রহ্মই একমাত্র সত্য।

শঙ্কৰাচার্য্যই তিনি প্রকাৰৰ জ্ঞানৰ উৎস উল্লেখ কৰিছে— প্রত্যক্ষ, অনুমান আৰু শ্রুতি। পৰৱর্তী অদ্বৈতবাদীসকলে ইয়াৰ লগত আন তিনি প্রকাৰ উৎসৰ যোগ দিছে— উপমান, অর্থাপত্তি আৰু অনুপলব্ধি। স্মৃতিক যথার্থ জ্ঞান বুলি ধৰা নহয়, কাৰণ ইয়াত জ্ঞানৰ বৈশিষ্ট্য নতুনত্বৰ অভাৱ থাকে। শঙ্কৰাচার্য্যই নৈয়ায়িকসকলে কৰা সবিকল্প আৰু নির্বিকল্প প্রত্যক্ষৰ পার্থক্য গ্রহণ কৰিছে। ইন্দ্রিয়ৰ লগত বিষয়ৰ সন্নিকর্ষজনিত প্রমাণেই হৈছে প্রত্যক্ষ প্রমাণ। অনুমান হৈছে ব্যাপ্তি সম্বন্ধৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি লাভ কৰা জ্ঞান। হেতু আৰু সাধ্যৰ অব্যভিচাৰী সাহচর্য্য সম্বন্ধই হৈছে ব্যাপ্তি। এই ব্যাপ্তি সম্বন্ধক সামান্য নঞৰ্থকভাৱে প্রকাশ কৰিলেই অর্থাপত্তি পোৱা যায়। বেদান্ত দার্শনিকসকলে গ্রহণ কৰা এটা স্বতন্ত্র প্রমাণ অথবা জ্ঞানৰ উৎস হৈছে অনুপলব্ধি। অনুপলব্ধিৰ জৰিয়তে বিষয়ৰ অস্তিত্বহীনতাক জানিব পাৰি, যিটো প্রত্যক্ষ, অনুমান প্রমাণ আদিৰ জৰিয়তে জানিব নোৱাৰি। জ্ঞানৰ অন্যান্য উৎসবোৰৰ ভিতৰত শঙ্কৰাচার্য্যই শ্রুতিৰ ওপৰত সর্বাধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰিছে। বেদেই হ'ল শ্রুতি। বেদবাক্যবোৰ অবিৰোধী, গতিকে যথার্থ। শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে বেদ অপৌৰুষেয় যদিও ই অনিত্য। কল্পান্তত ই ঈশ্বৰৰ মাজত লয় হয়। বেদৰ অর্থ হৈছে জ্ঞান। জ্ঞানেই আত্মা, আত্মাই ব্রহ্ম। বেদৰ যথার্থতা সাক্ষাৎ আৰু স্বতঃপ্রমাণিত। ইয়াৰ অন্তর্নিহিত অর্থবোৰ অনাদি আৰু অনন্ত।

শঙ্কৰাচার্য্যই জ্ঞানৰ সৈতে জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয় বা বিষয়ৰ অনিবার্য সম্বন্ধ থকা বুলি স্বীকাৰ কৰে। জ্ঞান স্বপ্রভাসিত, ই কেতিয়াও বিষয় নহয়। তেওঁৰ মতে সত্যৰ একমাত্র মাপকাঠি হৈছে অবিৰোধিতা, অথবা অভিন্নতা। এই অবিৰোধী জ্ঞানেই হৈছে যথার্থ জ্ঞান বা সত্য। ইয়াত যুক্তিৰ স্থান নাই। যুক্তি কেৱল ব্যৱহাৰিক জ্ঞানৰ ক্ষেত্রতহে দেখা যায়। ব্যৱহাৰিক জ্ঞানৰ সীমা অতিক্রম কৰি অনুভূতিৰ দ্বাৰা বিষয়ৰ সাক্ষাৎ জ্ঞান লাভ কৰাই হৈছে পাৰমার্থিক জ্ঞান। আত্মাই হৈছে পাৰমার্থিক সত্য। ই জ্ঞাতাও নহয়, জ্ঞেয়ও নহয়। ইয়েই পৰম ব্রহ্ম।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ ঃ বেদান্ত দর্শনৰ মুখ্য সম্প্রদায় কেইটা আৰু কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ২ ঃ ব্রহ্মসূত্রৰ ৰচক কোন?

.....

প্ৰশ্ন ৩ ঃ অদ্বৈত-বেদান্তৰ মূল বক্তব্য কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৪ ঃ বেদান্ত শব্দৰ অর্থ কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৫ ঃ ব্রহ্মসূত্র গ্রন্থখনত কিমানটা অধ্যায় আছে?

.....

প্ৰশ্ন ৬ ঃ বৃত্তি কাক বোলে?

.....

প্ৰশ্ন ৭ ঃ অধ্যাস মানে কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৮ ঃ অদ্বৈত-বেদান্ত দর্শনে কেইটা প্রমাণ স্বীকাৰ কৰে?

.....

.....

৩.৪.২ ব্রহ্মতত্ত্ব

শঙ্কৰাচার্য্যৰমতে ব্রহ্মই একমাত্র সত্য, জগতখন মিছা, জীৱ আৰু ব্রহ্ম অথবা জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা অভিন্ন। ব্রহ্মৰ বাহিৰে অন্য কোনো সত্তা তেওঁ স্বীকাৰ কৰা নাই। নির্বিশেষ পৰমাত্মা বা শুদ্ধ চৈতন্যই ব্রহ্ম। 'বৃহ্' ধাতুৰ লগত 'মন্' প্রত্যয় যোগ কৰিলে ব্রহ্ম শব্দ পোৱা যায়। বৃহ্ ধাতুৰ অর্থ বৃদ্ধি বা ব্যাপক বা মহত্ব। মন্ প্রত্যয়ৰ অর্থ হৈছে নিৰতিশয়। যি নিৰতিশয় মহান, যি মহত্তম অর্থাৎ যিহতকৈ ব্যাপক বা উৎকৃষ্ট একো নাই সিয়েই ব্রহ্ম। শঙ্কৰাচার্য্যই ব্রহ্মক দুটা দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰিছে— ব্যৱহাৰিক দিশ জগতৰ উপাদান কাৰণ ৰূপত ব্রহ্মক অভিহিত কৰিছে,

যাক সগুণ ব্ৰহ্ম আখ্যা দিছে। সগুণ ব্ৰহ্ম হৈছে জগতৰ সৃষ্টিকৰ্তা, পালনকৰ্তা আৰু সংহাৰ কৰ্তা। সগুণ ব্ৰহ্মক ঈশ্বৰ বুলিও কোৱা হয়। পাৰমাৰ্থিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা উপনিষদত বৰ্ণিত সৰ্বোপাধি বিবৰ্জিত নিৰ্গুন ব্ৰহ্মহে পৰম ব্ৰহ্ম।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই জগতখন মিছা বা অলীক বুলি ক'লেও ইয়াৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰি শূন্যত বিলীন কৰি দিয়া নাই। তেওঁৰ মতে জগতখন আমি এক কল্পনা বুলি ভাবিলেও তাৰ এটা ভিত্তি আছে। কাৰণ যিকোনো মিছা বা অনস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰাৰ আন এটা অৰ্থ হৈছে এটা সত্য বা অস্তিত্বক স্বীকাৰ কৰা। এই অনিত্য, পৰিৱৰ্তনশীল জগতখনৰ অন্তৰালত থকা কাৰণটোৱেই হৈছে তাৰ মৌলিক সত্তা। এই সত্তাই হৈছে পৰম অস্তিত্ব বা একমাত্ৰ সৎ। এই সত্তাই হৈছে শুদ্ধ চৈতন্যময় আত্মা বা ব্ৰহ্ম। ব্ৰহ্মই হৈছে একমাত্ৰ সত্য, ইয়াৰ বাহিৰে আন একোৱে অস্তিত্ব নাই।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতে ব্ৰহ্ম নিত্য, শুদ্ধ, বুদ্ধ আৰু মুক্ত। ব্ৰহ্ম সজাতীয়, বিজাতীয় আৰু স্বগত ভেদৰহিত পাৰমাৰ্থিক সত্তা। ব্ৰহ্ম সৎ চিৎ আৰু আনন্দস্বৰূপ। ব্ৰহ্ম নিষ্ক্ৰিয়, নিৰ্গুণ, নিৰপেক্ষ আৰু নিৰুপাধিক। ব্ৰহ্মক 'অদ্বৈত' বুলি ক'ব পাৰি। অৰ্থাৎ যাৰ কোনো দ্বৈত সত্তা নাই। ই অনাদি, অনন্ত। ব্ৰহ্মৰ দুটা লক্ষণ আছে— স্বৰূপ লক্ষণ আৰু তটস্থ লক্ষণ। অস্তিত্ব, চৈতন্য আৰু আনন্দ ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ লক্ষণ। সৰ্বময় জ্ঞাতা, কৰ্তা, ভোক্তা হৈছে ব্ৰহ্মৰ তটস্থ লক্ষণ। প্ৰথমটোক পৰব্ৰহ্ম আৰু দ্বিতীয়টোক অপৰ ব্ৰহ্ম বা ঈশ্বৰ বোলা হয়। পৰব্ৰহ্মই হ'ল পাৰমাৰ্থিক সত্তা। অপৰব্ৰহ্মই হ'ল বৌদ্ধিক দৃষ্টিৰে নিৰ্ণয় কৰা ব্ৰহ্ম বা ঈশ্বৰ।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতে আত্মাই ব্ৰহ্মস্বৰূপ, আত্মজ্ঞানেই ব্ৰহ্মজ্ঞান। আত্মাই একমাত্ৰ পৰম অস্তিত্ব যাৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নাই। আত্মাই জ্ঞানস্বৰূপ। জ্ঞানেই হৈছে সত্য। গতিকে পৰম সত্যক লাভ কৰাই হৈছে আত্মা বা ব্ৰহ্মক জনা। ব্ৰহ্মক জনা মানেই ব্ৰহ্মস্বৰূপ হোৱা (ব্ৰহ্মবেদ ব্ৰহ্মৈব ভবতি)।

জানি থোৱা ভাল

স্বৰূপ লক্ষণ ঃ যি লক্ষণৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপৰ ধাৰণা কৰা হয় তাকে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ লক্ষণ বোলা হয়। ব্ৰহ্ম নিৰ্গুণ, নিৰ্বিশেষ, নিষ্ক্ৰিয়, অদ্বৈত, বিশুদ্ধ, চৈতন্য মাত্ৰ— এইবোৰ ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ লক্ষণ, যিহেতু এইবোৰৰ মাধ্যমেদি ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ পায়।

তটস্থ লক্ষণ ঃ যিবোৰ লক্ষণ ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপত প্ৰযোজ্য নহয়, সেইবোৰক তটস্থ লক্ষণ বোলা হয়। ব্ৰহ্ম জগতৰ সৃষ্টিকৰ্তা, পালনকৰ্তা আৰু সংহাৰকৰ্তা —এইবোৰ ব্ৰহ্মৰ তটস্থ লক্ষণ।

ব্ৰহ্ম কি তাক সদৰ্থক শব্দৰ তাৰা বৰ্ণনা কৰিব পৰা নাযায়। সেয়েহে শ্ৰুতিত 'নেতি', 'নেতি', শব্দৰ দ্বাৰাহে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। ব্ৰহ্ম নিৰ্বিশেষ হ'লেও ব্ৰহ্মক সচ্চিদানন্দ (সৎ, চিৎ, আনন্দ) বুলি বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অৱশ্যে এইবোৰ ব্ৰহ্মৰ

বিশেষণ নহয়, স্বৰূপ লক্ষণহে। সৎ, চিৎ আৰু আনন্দ এই তিনিটা পদ অভাৱসূচক। ব্ৰহ্ম সৎ মানে ব্ৰহ্ম অসৎ বা মিথ্যা নহয়। ব্ৰহ্ম চিৎ মানে ব্ৰহ্ম জড় নহয় আৰু ব্ৰহ্ম আনন্দ মানে দুঃখ স্বৰূপ নহয়। নিৰ্বিশেষ ব্ৰহ্ম বিশুদ্ধ সত্তা স্বৰূপ, চৈতন্য স্বৰূপ আৰু আনন্দ স্বৰূপ। গতিকে ব্ৰহ্মক সচ্চিদানন্দ বোলা হয়।

৩.৪.৩ জগত তত্ত্ব

আমি দেখি থকা জড়-চেতন বস্তু আৰু সিহঁতৰ কৰ্ম সমষ্টিয়েই হৈছে জগত। এই জগতখন নাম ৰূপময় আৰু জ্ঞেয় বাবে ইয়াক বিষয় জগত বুলিও কোৱা হয়। শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতে জগতখন কোনো কাৰণৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা নাই। জগতখন অনাদি অনন্তভাৱেই আছে। ইয়াৰ স্বৰূপটো হৈছে ব্ৰহ্ম বা নিত্য। ব্ৰহ্ম বা নিত্য। ইয়াৰ প্ৰত্যক্ষ ৰূপটোহে অনিত্য। তেওঁৰ মতে অবিদ্যাৰ বাবে নিত্য যথাৰ্থ অস্তিত্বক দেখা নাযায় আৰু তাৰ ঠাইত অনিত্য অযথাৰ্থ জগতখনকে সত্য বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

অদ্বৈত বেদান্তৰ মতে যিহেতু জগতৰআচল স্বৰূপটো ব্ৰহ্ম,গতিকে ব্ৰহ্ম জগতৰ কাৰণ নহয়। জগত আৰু ব্ৰহ্ম অভিন্ন আৰু অব্যতিৰিক্ত (Non-Independent)। শংৰাচাৰ্য্যই কৈছে যে এই দৃশ্যমান অনিত্য, অযথাৰ্থ, সীমিতজগতখন ব্ৰহ্মৰ প্ৰতিভাস মাত্ৰ। নিত্য, অসীম, পৰম সত্তা ব্ৰহ্ম, মায়াৰ ফলত অনিত্য, সীমিত, অনাত্ম জগতৰূপে প্ৰতিভাত হয়। যেনেদৰে এন্ধাৰৰ বাবে জৰী এডাল সাপ ৰূপে প্ৰতিভাত হয়। **মায়া** এই দৃশ্যমান জগতখনৰ একমাত্ৰ কাৰণ বাবে জগতখন মায়াময় বুলিও কোৱা হয়। মায়া শক্তিৰ ফলত নিৰ্গুণ, নিৰাকাৰ ব্ৰহ্ম **বিবৰ্তিত** হৈ জগতৰূপে দেখা দিয়ে। ব্ৰহ্ম হ'ল মায়াৰ অধিষ্ঠান। মায়া অনাত্ম। ই আত্মাৰূপ ব্ৰহ্মৰ আশ্ৰয়ত থাকি ব্ৰহ্মক অনাত্মৰূপ জগত হিচাপে প্ৰতিভাত কৰি তোলে। দৃশ্যমান জগতখনো ব্ৰহ্মক আশ্ৰয় কৰি থাকে। যেতিয়া পৰমজ্ঞান বা বিদ্যাৰ উদয় হয় তেতিয়া মায়াও নাইকিয়া হৈ পৰে আৰু লগে লগে বস্তুময় জগতখনো বিলুপ্ত হৈ পৰে। আচলতে মায়া বা অবিদ্যাৰ অৱসান হৈ তাৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ পৰম সত্তা ব্ৰহ্মৰূপে প্ৰতিভাত হয়। শঙ্কৰাচাৰ্য্যই কৰ্মতকৈ জ্ঞানৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছে। গতিকে একমাত্ৰ জ্ঞানৰ দ্বাৰাই জগতখনক অতিক্ৰম কৰি ব্ৰহ্মক উপলব্ধি কৰি মুক্তি লাভ কৰিব পাৰি।

৩.৪.৪ মায়াতত্ত্ব

অদ্বৈতবেদান্তৰ মূল বৈশিষ্ট্য হ'ল মায়াতত্ত্ব। এহাতে দৃশ্যমান, আত্মাবিৰোধী জগতখন আৰু আনহাতে শ্ৰুতি, স্মৃতি আৰু যুক্তিৰ দ্বাৰা প্ৰমাণিত পৰমসত্তা ব্ৰহ্ম— এই দুয়োটাৰে সম্বন্ধক লৈ যি সমস্যাৰ সৃষ্টি হৈছিল, সেই সমস্যাৰ সমাধান কল্পে শঙ্কৰাচাৰ্য্যই মায়াতত্ত্বৰ উদ্ভাৱন কৰিছিল। অদ্বৈতবেদান্তত মায়া শব্দৰ সমাৰ্থক হিচাপে

ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন শব্দ আছে। সেইবোৰ হ'ল— অবিদ্যা, অজ্ঞান, অধ্যাস, ভ্রম, বিবর্ত, মূলা প্রকৃতি, বীজশক্তি ইত্যাদি।

মায়া স্বৰূপতে কেনেকুৱা সেইটো সঠিককৈ ক'ব নোৱাৰি। মায়া পৰমসত্তা বা ব্রহ্মৰ এটা বৈশিষ্ট্য, যাৰ সৈতে ই একাত্মকো নহয়, পৃথকো নহয়। মায়াক স্বতন্ত্র স্থান দিলে দ্বৈতবাদ স্বীকাৰ কৰিবলগীয়া হয়। আনহাতে ইয়াৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰিলে জগতখন ব্যাখ্যা কৰা কঠিন হয়। গতিকে জগত সৃষ্টিৰ অর্থত মায়া যথার্থ 'ব্রহ্ম এক আৰু অদ্বিতীয়' অর্থত মায়া অযথার্থ। ই সতো নহয়, অসতো নহয়। আত্মাও নহয়, অনাত্মাও নহয়।

মায়া ব্রহ্মৰ পৰাই উদ্ভৱ হৈ সেই উপাদান কাৰণৰ দ্বাৰা জগতখন সৃষ্টি কৰি আছে বাবে মায়াক ব্যাপাৰ বুলি কোৱা হয়। সমগ্র জগতখনৰ সম্ভাৱনাৰ মূল বাবে আকৌ মায়াক বীজশক্তি, মূলা প্রকৃতি বুলিও কোৱা হয়। প্রলয়কালতো মায়াৰ কোনো লয় নহয়। ই সেই সময়ত ঈশ্বৰক অৱলম্বন কৰি থাকে।

মায়াৰ দুটা প্রক্রিয়া— আৱৰণ আৰু বিক্ষেপণ। আৱৰণ প্রক্রিয়াৰ দ্বাৰা মায়াই ব্রহ্মক আবৃত কৰি ৰখাৰ ফলত বিষয়ৰ যথার্থ ৰূপ দেখা পোৱা নাযায়। বিক্ষেপণ প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে মায়াই অদ্বৈত ব্রহ্মক বহুধা জগতৰূপে বিকৃত কৰি তোলে। বিক্ষেপণৰ লগতে সৃষ্টি হয় মিথ্যা জ্ঞানৰ। শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে মায়া আৰু অবিদ্যা পৃথক নহয়। একেটা বিষয়ৰে দুটা দিশ— আৱৰণ আৰু বিক্ষেপণ। দুয়োৰে মাজৰ পার্থক্য প্রক্রিয়াগতহে, গুণগত নহয়। শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে অবিদ্যা অনির্বচনীয়। অবিদ্যাৰ উৎস, স্বৰূপ আদিৰ বিষয়ে জনাটোৱেই হৈছে ব্রহ্মক জনা। কাৰণ ব্রহ্মই ইয়াৰ একমাত্র আশ্রয় আৰু একমাত্র বিষয়। বিষয় হিচাপে মায়াই ব্রহ্মক সীমিত কৰি তোলে, ফলত ব্রহ্ম প্রতিভাত হয় ঈশ্বৰ আৰু জগতৰূপে। গতিকে অবিদ্যাক জনাৰ অর্থ হৈছে অবিদ্যাৰ বিলুপ্তি ঘটা বা পৰম জ্ঞানৰ উদয় হোৱা। সেয়াই ব্রহ্ম।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৯ ঃ 'ব্রহ্ম' শব্দৰ অর্থ লিখক।

.....

.....

.....

প্রশ্ন ১০ ঃ ব্রহ্মৰ লক্ষণ দুটাৰ নাম লিখক।

.....

প্রশ্ন ১১ ঃ মায়াৰ প্রক্রিয়া দুটা কি কি?

.....

৩.৪.৫ ঈশ্বৰতত্ত্ব

শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে সগুণ ব্রহ্মই হৈছে ঈশ্বৰ। ব্রহ্মৰ প্রাতিভাসিক ৰূপটোৱেই হ'ল ঈশ্বৰ বা অপৰব্রহ্ম। ঈশ্বৰ স্বৰূপতেই ব্রহ্ম। পার্থক্য কেৱল ব্যৱহাৰিক আৰু পাৰমার্থিক দৃষ্টিৰ। বৌদ্ধিক জ্ঞানৰ দ্বাৰা নির্ণয় কৰা ব্রহ্মই হৈছে সগুণ ব্রহ্ম বা ঈশ্বৰ। বৌদ্ধিক দৃষ্টি বা জ্ঞান হৈছে অবিদ্যা প্রসূত। ইয়াৰ জৰিয়তে ব্রহ্মক জানিবলৈ যাওঁতে ব্রহ্মৰ ওপৰত কিছুমান সর্বশ্রেষ্ঠ বিধেয় আৰোপ কৰা হয়। যিবোৰ আচলতে বুদ্ধিৰ আকাৰ মাত্র। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে আমি পাওঁ সর্বজ্ঞ, সর্বব্যাপ্ত, সর্বশক্তিমান ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব। এই ক্ষেত্রত শঙ্কৰাচার্য্যই কৈছে মায়াত প্রতিবিম্বিত ব্রহ্মই হৈছে ঈশ্বৰ।

ঈশ্বৰকে জগতৰ স্রষ্টা আৰু পালনকর্তা বুলি গণ্য কৰা হয়। ঈশ্বৰে তেওঁৰ মাজত নিহিত হৈ থকা মায়া শক্তিৰ দ্বাৰা এই জগত সৃষ্টি কৰিছে আৰু ধ্বংসৰ পাছত ঈশ্বৰতে এই জগত বিলীন হৈ যায়। ঈশ্বৰৰ সৃষ্টি শক্তি মায়া। কিন্তু এই শক্তিৰ দ্বাৰা ঈশ্বৰ বাধিত নহয়। ঈশ্বৰ মুক্ত। সৎ-চিৎ-আনন্দ স্বৰূপ। জীৱৰ কর্ম অনুসৰি ফল প্রদানৰ বাবেই ঈশ্বৰে এই জগত ৰচনা কৰিছে।

শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে সগুণ ব্রহ্ম অথবা ঈশ্বৰোপাসনা নির্গুণ ব্রহ্ম উপলব্ধিৰ উপায়স্বৰূপ। মায়াধীন জীৱই প্রথমতে জগতখনক সত্য বুলি ভাৱে আৰু তাৰ পিছত জগত-স্রষ্টা ঈশ্বৰক কল্পনা কৰি তেওঁৰ উপাসনা কৰিবলৈ ধৰে। দীর্ঘকাল ধৰি ঈশ্বৰ উপাসনা কৰাৰ ফলত জীৱই ঈশ্বৰকে একমাত্র সত্য আৰু জগতখনক মিছা আৰু মায়াময় বুলি ভাৱে। এনেদৰেই লাহে লাহে ব্রহ্মোপলব্ধিৰ ফালে জীৱ অগ্রসৰ হয়। দৰাচলতে ঈশ্বৰোপাসনাৰ ফলত চিত্তশুদ্ধি হয় আৰু ব্রহ্মোপলব্ধিৰ বাবে মন প্রস্তুত হয়।

শঙ্কৰাচার্য্যই মত দাঙি ধৰিছে যে কোনো যুক্তিৰ দ্বাৰা ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব প্রমাণ কৰিব পৰা নাযায়। ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব একমাত্র শ্রুতিৰ দ্বাৰাহে প্রমাণিত। তেওঁৰ মতে জগতখনৰ সৃষ্টি বা উৎপত্তি নাই, গতিকে স্রষ্টাও নাই। সীমিত আৰু পৰিবর্তনশীল জগতখন ব্রহ্মৰূপ ঈশ্বৰৰেই প্রতিভাস মাত্র।

৩.৪.৬ জীৱতত্ত্ব

সাধাৰণ অর্থত জীৱ বোলোঁতে আমাৰ ব্যক্তিগত অস্তিত্ব, অভিজ্ঞতা আৰু কর্মসমষ্টিকেই বুজায়। সকলো প্রকাৰৰ কর্ম আৰু অভিজ্ঞতাৰ কর্তা হৈছে এই জীৱ।

বেদান্ত দর্শনৰ মতে অবিদ্যাত প্রতিফলিত ব্রহ্মই হৈছে জীৱ।

শঙ্কৰাচার্য্যই কর্তাক দুই ভাগত ভাগ কৰিছে— পার্থিব বা ব্যৱহাৰিক কর্তা আৰু পাৰমার্থিক কর্তা। পার্থিব কর্তা হৈছে জীৱ, যি কর্তা, ভোক্তা হিচাপে ফল ভোগ কৰে। পাৰমার্থিক কর্তা হৈছে শুদ্ধ চৈতন্য স্বৰূপ আত্মা, যি সকলোপ্রকাৰৰ জাগতিক আবেষ্টনীৰ ঊর্দ্ধত। ইয়াকেই পৰমাত্মা বা ব্রহ্ম বোলে। অর্থাৎ শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে আত্মা আৰু ব্রহ্ম একেই।

অবিদ্যা অথবা বৌদ্ধিক জ্ঞানৰ প্রভাৱত জীৱৰ মাজত ব্যক্তিবোধ বা অহম্ প্রত্যয়ৰ উৎপত্তি হয়। ইয়াকে জীৱাত্মা বোলে। বুদ্ধি আৰু আত্মাৰ মাজত এই সম্পর্ক যেতিয়ালৈকে থাকে তেতিয়ালৈকে সংসাৰৰ অস্তিত্ব থাকে। যথার্থ জ্ঞানৰ দ্বাৰা বুদ্ধি বা অবিদ্যাৰ যেতিয়া অবসান হয়, তেতিয়াই সংসাৰৰ অস্তিত্ব নাইকীয়া হৈ পৰে। জীৱই তেতিয়া আত্মস্বৰূপ বা ব্রহ্মস্বৰূপ হয়। আত্মাৰ কিন্তু বন্ধন নহয়। জৰী এডালক সাপ বুলি ভাবিলেও যিদৰে জৰীডালৰ কোনো হানি নহয়, তেনেদৰে অবিদ্যাৰ ফলত আত্মাৰ স্বৰূপৰ কোনো হানি নহয়। সীমিতকৰণৰ বিধেয় সমূহ যিদৰে উৎপত্তি হয়, তেনেদৰে নাশো হয়। এই উৎপত্তি আৰু নাশৰ সৈতে আত্মাৰ চৈতন্য জড়িত হৈ থাকে বাবে আত্মাৰো পৰিৱর্তন আৰু ৰূপান্তৰ হয় বুলি ভুলকৈ ভবা হয়।

জীৱৰ তিনি প্রকাৰৰ শৰীৰ আছে— (১) স্থূল শৰীৰ, (২) সূক্ষ্ম শৰীৰ আৰু (৩) কাৰণ শৰীৰ।

১) স্থূলৰ শৰীৰ হৈছে পঞ্চভূতৰ দ্বাৰা গঠিত শৰীৰ। যাক অন্নময় কোষ বুলিও কোৱা হয়। মৃত্যুৰ পিছত এই শৰীৰৰ সৈতে জীৱৰ সম্বন্ধ বিচ্ছিন্ন হয়।

২) মন, বুদ্ধি, ইন্দ্রিয় আৰু তন্মাত্রসমূহৰ দ্বাৰা গঠিত শৰীৰটোৱেই হৈছে সূক্ষ্ম শৰীৰ। ইয়াক লিঙ্গশৰীৰ বুলিও কোৱা হয়। মৃত্যুৰ পাছত আৰু জন্মান্তৰ গ্রহণ কৰোঁতে জীৱাত্মাই এই লিঙ্গশৰীৰক আশ্রয় কৰি থাকে। এই শৰীৰ ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা প্রত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি।

৩) কাৰণ শৰীৰটো গঠিত হয়—অবিদ্যা বা জীৱৰ বুদ্ধিজনিত জ্ঞানৰ জৰিয়তে। কাৰণ শৰীৰত থকা জীৱই হৈছে কাৰণ আত্মা। এই কাৰণ আত্মা আপেক্ষিকভাৱে মানুহৰ স্থায়ী আত্মা, যি কর্মফল অনুসৰি জন্মান্তৰত আবর্তিত হৈ থাকোতে বিদ্যাৰ উদয় হ'লে কাৰণ শৰীৰৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰি নিত্য শুদ্ধ স্বৰূপাৱস্থা প্রাপ্ত হয়।

শঙ্কৰাচার্য্যই জীৱাত্মাৰ চাৰিটা ভিন্ন ভিন্ন অৱস্থাৰ উল্লেখ কৰিছে— জাগ্রত, স্বপ্ন, নিদ্রা আৰু তন্দ্রা। জাগ্রত অৱস্থাত জীৱই মন আৰু ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা বিষয়ৰ চেতনা লাভ কৰে। স্বপ্নাৱস্থাত মনৰ বাহিৰে বাকী ইন্দ্রিয় সমূহ নিষ্ক্রিয় হৈ থাকে। স্বপ্নহীন গভীৰ নিদ্রা অৱস্থাত মন, ইন্দ্রিয় দুয়োটাই নিষ্ক্রিয় হৈ থাকে। এই অৱস্থাত চেতনাৰ লোপ নহয় যদিও তাৰ কোনো বিষয় নাথাকে। এনেকুৱা বিষয় মুক্ত শুদ্ধ চেতনাই আত্মাৰ স্বৰূপ। শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে কর্মৰ ধাৰাবাহিকতা আছে আৰু সেইটোৱেই আত্মাৰ

স্থায়িত্ব প্ৰমাণ কৰে। মৃত্যুবৎ গভীৰ নিদ্ৰাতো ব্যক্তিত্বৰ বিনাশ নঘটে। গভীৰ নিদ্ৰা আৰু মৃত্যুৰ মধ্যৱৰ্তী এটা অৱস্থা আছে— তন্দ্ৰা। জীৱাত্মাৰ অসম্পন্ন কৰ্ম থাকিলে পুনৰ স্বাভাৱিক চেতনাই দেখা দিয়ে আৰু তন্দ্ৰা ভাগি যায়।

৩.৪.৭ মোক্ষতত্ত্ব

মোক্ষতত্ত্ব ভাৰতীয় দৰ্শনৰ এটি উল্লেখযোগ্য তত্ত্ব। ভাৰতীয় দৰ্শনক মোক্ষ শাস্ত্ৰ বুলিও কোৱা হয়। জাগতিক বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হৈ জীৱৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰাই হৈছে মোক্ষ লাভ। বন্ধনৰ কাৰণ হ'ল অবিদ্যা। চৈতন্যস্বৰূপ আত্মা যেতিয়া দেহ-মনৰ সংস্পৰ্শলৈ আহে তেতিয়াই আত্মা অহংকাৰাশ্ৰিত হয়। নিজৰ স্বৰূপ পাহৰি নিজকে কৰ্তা, ভোক্তা আৰু জ্ঞাতা ৰূপে গণ্য কৰিবলৈ লয়। গতিকে অবিদ্যাৰ উদ্ভৱ হয় অহংকাৰাশ্ৰিত জীৱৰ পৰাই। শঙ্কৰাচাৰ্য্যই আন এটা কথা কৈছে যে কৰ্মই জীৱৰ বন্ধনৰ কাৰণ। এই কৰ্মৰ উৎপত্তিও হয় অবিদ্যাৰ পৰা। সকাম কৰ্মৰ দ্বাৰাহে জীৱৰ বন্ধন হয়, নিষ্কাম কৰ্মৰ পৰা নহয়। জীৱৰ যেতিয়া যথাৰ্থ জ্ঞান লাভ হয় তেতিয়া অবিদ্যাৰ নাশ হয় আৰু জীৱই মুক্তি লাভ কৰে। এই মোক্ষ বা মুক্তিৰ যথাৰ্থ অৰ্থ হৈছে সম্যক্ জ্ঞান বা আত্মোপলব্ধি।

মোক্ষাৱস্থাৰ কথা উল্লেখ কৰি শঙ্কৰাচাৰ্য্যই কৈছে যে একমাত্ৰ চৈতন্যৰ বাহিৰে জাগতিক সকলো বিষয় বিলুপ্তি হৈ পৰে। মোক্ষ অৱস্থাত উপনীত হোৱাৰ পাছত জীৱৰ বাবে ভাল-বেয়া, উচিত-অনুচিত, পাপ-পুণ্য, ধৰ্ম-অধৰ্ম আদি বিষয় সমূহৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা হয় বা কোনো মূল্য নাথাকে। মোক্ষ অৱস্থাত জীৱ কেৱল শুদ্ধ চৈতন্যৰূপে স্বপ্ৰভাসিত হৈ থাকে। এই অৱস্থাত কোনো দ্বৈতভাব থাকিব নোৱাৰে। জীৱ তেতিয়া ব্ৰহ্মস্বৰূপ। তেতিয়া জীৱৰ সৎ-চিৎ আনন্দময় এটা অৱস্থা।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মতে মোক্ষ লাভ কৰি জীৱই দেহ ধাৰণ কৰিও কৰ্ম সম্পাদন কৰি থাকিব পাৰে। এইদৰে দেহত থাকোতেই আত্মাৰ মুক্তি হোৱা অৱস্থাটোক জীৱন্মুক্তি বোলা হয়। পূৰ্বজন্মৰ কৰ্মফল ভোগ সমাপ্তিত দেহৰ বিলোপ সাধন হয় আৰু এই অৱস্থাটোক বিদেহমুক্তি বুলি কোৱা হয়।

জানি থোৱা ভাল

বেদান্ত দৰ্শনৰ কিছুমান উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ নাম—

গ্ৰন্থৰ নাম	গ্ৰন্থকাৰৰ নাম
ব্ৰহ্মসূত্ৰ	বাদৰায়ণ
শাৰীৰক ভাষ্য	শঙ্কৰাচাৰ্য্য
ভামতী	বাচস্পতি মিশ্ৰ
বেদান্ত-পৰিভাষা	ধৰ্মৰাজদ্ধৰীন্দ্ৰ

বেদান্ত-সাৰ	সদানন্দ যোগী
পঞ্চদশী	বিদ্যাৰণ্য
অদ্বৈতসিদ্ধি	মধুসূদন সৰস্বতী
চিৎসুখী	চিৎসুখাচার্য্য
পঞ্চপাদিকা	পদ্মপাদ
লঘুচন্দ্রিকা	ব্রহ্মানন্দ
খণ্ডন খণ্ডকাব্য	শ্রীহর্ষ ইত্যাদি

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১২ ঃ শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে, 'সগুন ব্রহ্মই হৈছে ঈশ্বৰ'— 'সঁচা' নে 'মিছা' লিখক।

.....

প্রশ্ন ১৩ ঃ শঙ্কৰাচার্য্যৰ মতে জীৱৰ কেইপ্রকাৰৰ শৰীৰ আছে আৰু কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন ১৪ ঃ জীৱাত্মাৰ চাৰিটা ভিন্ ভিন্ অৱস্থাৰ নাম কি?

.....

.....

প্রশ্ন ১৫ ঃ শঙ্কৰাচার্য্যই কেইপ্রকাৰৰ মুক্তি স্বীকাৰ কৰিছে?

.....

.....

প্রশ্ন ১৬ ঃ বিদেহমুক্তি কাক বোলে?

.....

৩.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বেদান্ত শব্দটিৰ তাৎপর্য্য জানিব পাৰিলোঁ।
- বেদান্ত দর্শনৰ উৎপত্তি আৰু ক্রমবিকাশ সম্পর্কে অৱগত হ'লোঁ।
- জ্ঞান তত্ত্ব সম্পর্কে অদ্বৈত বেদান্তৰ মতামত জানিব পাৰিলোঁ।
- ব্রহ্মৰ স্বৰূপ তথা জগত সৃষ্টিৰ ক্ষেত্রত ব্রহ্মৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে অৱগত হ'লোঁ।
- অদ্বৈতবেদান্তত মায়াবাদৰ ভূমিকা সম্পর্কে জানিব পাৰিলোঁ।
- ঈশ্বৰতত্ত্বৰ বিষয়ে অৱগত হ'লোঁ।
- জীৱৰ মুক্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলোঁ।

৩.৬ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

১) দাস, পৰিমলভূষণ (১৯৯৪); *ভাৰতীয় দর্শন পৰিচয়*; বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন বিভাগ।

২) পূজাৰী, ড° বন্দনা (২০১৫); ভাৰতীয় দর্শনত এভুমুকি; গুৱাহাটী ঃ ষ্টুডেণ্টছ ষ্টোৰ্ছ।

বাংলা গ্রন্থ ঃ

১) বন্দোপাধ্যায়, সুৰেশ চন্দ্র, ভট্টাচার্য্য, নাৰায়ণ চন্দ্র; *সংস্কৃত সাহিত্যের ভূমিকা* (১ম ভাগ আৰু ২য় ভাগ); কলিকতা ঃ মুখার্জী অ্যাণ্ড কোম্পানী প্রাইভেট লিমিটেড।

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

1) Dasgupta, Surendranath (1991); *A History of Indian Philosophy* (Vol. IV); Delhi: MLBD.

1) Sinha, Jadunath (1999); *Indian Philosophy* (Vol. II); Delhi: MLBD.

৩.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বেদান্ত দর্শনৰ মুখ্য সম্প্রদায় পাঁচোটা— (১) অদ্বৈতবাদ, (২) বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ, (৩) দ্বৈতবাদ, (৪) দ্বৈতাদ্বৈতবাদ আৰু (৫) শুদ্ধাদ্বৈতবাদ।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্রহ্মসূত্রৰ ৰচক বাদৰায়ণ।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'ব্রহ্ম সত্যং জগন্মিথ্যা জীৱো ব্রহ্মৈৱ নাপৰঃ' অর্থাৎ ব্রহ্ম একমাত্র সত্য, জগত মিছা, জীৱ ব্রহ্মস্বৰূপ, জীৱ ব্রহ্মৰ পৰা ভিন্ন নহয়।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বেদান্ত শব্দৰ অর্থ— 'বেদৰ অন্ত' বা 'বেদৰ শেষভাগ'। বেদৰ শেষ ভাগ হ'ল উপনিষদ। উপনিষদৰ প্রমাণেই হ'ল বেদান্ত।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্রহ্মসূত্র গ্রন্থখনত চাৰিটা অধ্যায় আছে।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মনে বিষয়ৰ যি আকাৰ ধাৰণ কৰে তাকে বৃত্তি বোলে।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অযথার্থক যথার্থৰূপে দাঙি ধৰা বৌদ্ধিক প্রক্রিয়াকে অধ্যাস বোলে।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অদ্বৈতবেদান্ত দর্শনে ৬টা প্রমাণ স্বীকাৰ কৰে— প্রত্যক্ষ, অনুমান, উপমান, অর্থাপত্তি, অনুপলব্ধি আৰু শব্দ।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ √ বৃহ্ ধাতুৰ লগত মন্ প্রত্যয় যোগ কৰি ব্রহ্ম শব্দ পোৱা যায়। √ বৃহ্ মানে বৃদ্ধি আৰু মন্ প্রত্যয়ৰ অর্থ নিৰতিশয়। যি নিৰতিশয় মহান, যি মহত্তম, যিহতকৈ ব্যাপক বা উৎকৃষ্ট একো নাই, সিয়েই ব্রহ্ম।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্বৰূপ লক্ষণ আৰু তটস্থ লক্ষণ।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আৱৰণ আৰু বিক্ষেপণ।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সঁচা।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জীৱৰ তিনি প্রকাৰৰ শৰীৰ আছে— স্থূল শৰীৰ, সূক্ষ্ম শৰীৰ আৰু কাৰণ শৰীৰ।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জীৱাত্মাৰ চাৰিটা ভিন্ ভিন্ অৱস্থাৰ নাম হ'ল— জাগ্রত, স্বপ্ন, নিদ্রা আৰু তন্দ্রা।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শঙ্কৰাচার্য্যই দুই প্রকাৰৰ মুক্তি স্বীকাৰ কৰিছে— জীৱন্মুক্তি আৰু বিদেহমুক্তি।

১৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মৃত্যুৰ পিছত লাভ কৰা মুক্তিকে বিদেহ মুক্তি বোলে।

৩.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ব্রহ্মসূত্র গ্রন্থখনৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ ব্রহ্মৰ স্বৰূপলক্ষণ আৰু তটস্থলক্ষণ কাক বোলে লিখক।

খ) চমু প্রশ্ন ঃ (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ জগত তত্ত্বৰ বিষয়ে লিখক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ ৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ জ্ঞান সম্পর্কে অদ্বৈতবেদান্তৰ মতবাদ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ জীৱৰ বন্ধন আৰু মুক্তি সম্পর্কে শঙ্কৰাচার্য্যৰ অভিমত ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***